

5. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. -Алматы: «Абзал-ай», 2014. 640-б.

6. Пахратдинов К., Абишов Г. Қарақалпақстан топонимдері сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2021. 80-б.

7. Хайытбай Абдусаддық Хожели: Мақалалар жыйнағы. -Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1997. 40-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпоғистон ойконимларининг этномаданий, маъно хусусиятлари таҳлил қилинган. Маҳаллий халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, моддий ва маънавий маданиятининг жой номларида акс этиши, бу тип ойконимларни ўрганишнинг аҳамияти батафсил ёритиб берилган. Топонимик ва этнографик маълумотлардан фойдаланилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются этнокультурные и семантические особенности ойконимов Каракалпакстана. В топонимах отражена социально-экономическая жизнь, материальная и духовная культура местного населения, подробно объясняется важность изучения этого типа ойконимов. Использованы топонимические и этнографические данные.

SUMMARY. The article analyzes the ethnocultural and semantic features of the oikonyms of Karakalpakstan. Toponyms reflect the socio-economic life, material and spiritual culture of the local population, the importance of studying this type of oikonyms is explained in detail. There is used toponymic and ethnographic data are used.

BALIŲSHILIŲ TARAWINDA KÁSIPLIK DIALEKTLIK SÓZLERDÍN QARAQALPAQ HÁM NEMIS TILLERINDE BERILIWI

S.G.Nuranova – *tayanish doktorant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: baliq, frazeologiya, frazema, leksema, lingvomadaniyatshunoslik, ekvivalent, analiz.

Ключевые слова: рыба, фразеология, фраза, лекция, лингвистика, эквивалент, анализ.

Key words: fish, phraseology, phrase, lecture, linguistics, equivalent, analysis.

Kirisiw. Búgingi kúnde globalasıw procesinde ózara xabar almasıw jedellesken dáwirde óz tilimiz táriyxın, onıń kelip shıǵıwın tereńnen izertlew hám onı dúnya kóleminde tanıtıw aldımızda turǵan iygiliqli hám maqsetli minnetlemelerimizden sanaladı. Házirgi qaraqalpaq tilin izertlewde bar bolǵan kásiplik sózler tilin ózin hám olardı basqa tiller menen salıstırıw úyreniw arqalı tilin táriyxınıń qanshelli ullılıǵın, ózara tuwısqanlıq, jaqınlıq, rawajlanıw basqıshları haqqında ele de keń kóz qarasqa iye bolsaq boladı. Bundaǵı izertlew jumısınıń maqseti baliqshılıq kásibine baylanıslı frazeologiyalıq terminlerdi nemis hám qaraqalpaq tillerinde salıstırıw kózde tutıladı. Usı orında termin sózine belgili tyurkolog professor N.A.Baskakovtıń anıqlamasın kórip ótken orınlı. Termin ózi anlatatuǵın uǵımǵa anıq sáykes keliwshi turaqlı mánige iye belgili bir terminologiya tarawındaǵı basqa terminler menen baylanısqan sóz hám sóz dizbegi bolıp tabıladı. Ol sol terminologiya tarawında unifikaciyalanıp qollanıluwı menen sıpatlanadı dep aytqan [1:65].

Tiykargı bólim. Izertlew temamız qaraqalpaq tilindegi baliqshılıq terminleri boyınsha, bul tema boyınsha usı kúnge shekem az dereklerde ilimiy jumıslar islengen, atap aytqanda bul boyınsha T.Begjanov, D.Nasirov, O.Dospanov, hám J.Eshbaevlardın kitaplarında tiykargı maǵlıwmatlar berilgen. Albette, baliqshılıqqa tiyisli terminlerdi qaraqalpaq kórkem ádebiyatı jazıwshıshayrlarında óz miynetlerinde sheberlik penen jarıqtan. Mısalı A.Begimov, O.Ayjanov h.t.b. qaraqalpaq leksikasın izertlegen E.Berdimuratovtıń 1994-jılı baspadan shıqqan „Házirgi qaraqalpaq tili (Leksikologiya)“ kitabında qaraqalpaq sóz baylıǵın qurap turǵan tarawlar atap kórsetiledi, sol qatarda baliqshılıqqa tiyisli terminler de azlı kem kórsetilgen. **Baliqshılıq isleri tarawına tán leksikalıq birlikler:** iynelik, qara qus, motor qayıq, qara jılm, bagor, moyka, seyner, kapron aw, plachkot, motosudno, jer qaraw, motorlı baliq awlaw stanciyası, muzlatqısh, sholan, kilka, shemaya, mayda chastik, bichok baliǵı, keptiriw, islaw, baliq órshitiw, motorlastırılǵan usıl, motflyuga, awsalmı, qabıllawshı punkt, kapron jip, tońlatqısh, transporter, suwlandırıw, gúzgi baliq awlaw, joqarı sortlı baliq t.b. [2: 105]. Berilgen leksemalar baliqshılıq qural-jaraqları, mashina-texnikalar, orın atamaları hám baliq túrlirine baylanıslı.

Til hár bir millettin milliy fenomeni, jámiyet aynası. Til ózinde millettin milliy úrip-ádetlerin, salt-dástúrlerin, milliy ózgesheligin, ózligin jámleydi. Qaraqalpaq tilindegi baliqshılıq terminlerin izertler ekenbiz, ondaǵı kásiplik sózlerdin jay termin, turaqlı sóz dizbeklerinde frazema bolıp keliwi yaki naqıl-maqallarda awıspalı mánilerinde keliwi, qalaberdi usı leksikalıq birliklerdin nemis tili menen salıstırılıp, olardıń arasındaǵı uqsaslıqlar hám ózlerine tán ayırımashılıqlardıń tillik jaqtan izertleniwı dıqqatqa ılayıq. Bul maqalamızda nemis tilindegi baliqshılıq terminlerin

izertlewde Duden sózlik kitabı, qaraqalpaq tilindegi dereklerden D.Nasirov, O.Dospanov, T.Begjanov hám J.Eshbaev avtorlıqlarındaǵı baspadan shıqqan bahalı miynetlerindegi maǵlıwmatlar hám Qaraqalpaq folklorı 88-100 tomındaǵı naqıl-maqallar lingvistikalıq, lingvokulturologiyalıq kózqaraslardan talqılandı. Maqalanı jazıwda eki tildegi maǵlıwmatlar analizlenip atırǵanlıqtan, olar arasındaǵı lingvomadaniy baylanısqa da qaraladı. Lingvokulturologiya bul 20-ásirdin 90-jıllarında qalıplesken til iliminiń gárezsiz tarmaǵı esaplanadı. „Lingvokulturologiya“ terminini sońǵı on jıllıqtı V.N.Telia basshılıǵındaǵı frazeologiyalıq mektep, Yu.S.Stepanov miynetleri, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyov, V.Shaklein, V.A.Maslova hám basqa ilimpazlar miynetleri menen baylanıslı payda boldı. Eger mádeniyattanıw ilimi insannın óz ózin anlawın tábiyatqa degen múnásibeti, jámiyet, tariyx, kórkem óner, onıń sociallıq hám mádeniy barlıǵınıń basqa tarawların úyrense, al, til bilimi dúyanın lingvistikalıq sáwlesin aqlıy modelleri formasında sáwlelendiretuǵın dúnyaqarastı kórip shıǵadı. Solay etip lingvokulturologiya til hám mádeniyat predmetlerine iye boladı [7:5].

Kórip shıǵajaq misallarımız frazeologiyalıq birlikler bolıwı menen bir qatarda dialektlik terminler úylesimi de bolıp tabıladı. Filolog B.R.Qurbanovanın „Qaraqalpaq dialektologiyası“ oqıw qollanbasında dialektologiyanın eki predmetten: sóylesim hám dialekten ibaratlıǵın aytqan, olardıń aymaqqa qaray otırıw óz ara parqlanatuǵınlıǵın da dáliyllegen. Sóylesim jergilikli dialektlerdin kishkene aymaqların qamtıytuǵın boladı. Máselen, Qaraqalpaqstan jaǵdayında dialekt eki-úsh hám onnan da kóp rayon kólemindey jerdi qamtısa, sóylesim bir rayon yamasa eki – úsh awıl, aymaq kólemindey jerdi ǵana qamtıwı múmkin [9:7].

Insan kúndelikli turmısı jániwarlar menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan da olardıń ulıwmalıq ayırıqsha sıpatlamalarına bola ádebiy shıǵarmalarda adamlardıń minez-qulqın, is-háreketlerin astarlı mánide kórkem súwretlerde júdá keńnen qollanıladı. Sol qatarda baliq kórkem ádebiy shıǵarmalarda, folklorda (awızeki sóylewde) aktual temalardan, sonday-aq ayırım dinlerde ilahiy kúshke iye simvol sanaladı. Frazeologiya - til biliminiń úlken bir tarawı. Grekshe „phrasıs“ -sóylem, „logos“ – ilim degen sózlerden alıńǵan, hár qanday tilin frazeologiyalıq sistemasın úyrenedi. Til biliminde frazeologiya onıń frazeologizmlerdi izertleytuǵın tarawı hám belgili bir tilge tán frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń jıyınıǵı sıpatında túsiniledi [10:7]. Usı frazeologiya iliminde haywanlarǵa tán belgiler menen jasalatıwın turaqlı soʻz dizbekleri zoonimler dep ataladı.

Baliq suwǵa kirgendey bolıw-uyपालसिप ketiw, hesh nársе sir jasırıspay, bari-joq aytısw [4:52]. Ilimpaz J.Eshbaevtıń kitabında berilgen misalda „baliq suwǵa kirgendey bolıw“ ózara múnásibette, sáwbette gápi-gápine qawısıp, álpi alısıp sóylesip ketiw degen uǵımdı beredi.

Endi nemis tilinde jazilgan dereklerden DUDEN Band 11, „Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten: Wörterbuch der Deutschen Idiomatik“ [3:221] kitabinda tómendegishe frazeologiyaliq sóz dizbekleri berilgen. *Der Fisch stinkt vom Kopf [her]/ (seltener:) fängt am Kopf zu stinken an*: Balıq basınan sasıydı yáki basınan sasıy baslaydı: eger bir jerde nedur múltiksiz bolmasa, tártipsiz bolsa, onda bunıń sebebin jetekshiden (baslıqtan) izlew degendi áńlatadı. Álbette, bul frazema biziń tilimizde de ázelden bar, yaǵnıy qaraqalpaq tilinde „Balıq basınan shiriydi“ dep qollanıladı, komponenti jaǵınan da, mánisi jaǵınan da birdey uǵımǵa iye, kóbinese jurnalistik maqalalarda, kriminal shıǵarmalarda baslıqlardıń shirik ámellerin, qáte basqarıwlarına qarata kritikalap, astarlı mánide qollanıladı.

Faule Fische (ugs.): Awızeki tilde kelispeytuǵın gáppler (bılshıraw), jalǵan. Bul frazemanı mánisi jaǵınan „Irigen awızdan, shirigen gáp shıǵadı“ degen naqıl menen salıstırsa boladı.

Ein kalter Fisch (ugs.): Awızeki tilde sezimlerin hesh áshkaralamaytuǵın, suwıq (reyimsiz) adam degendi bildiredi.

[das sind] kleine Fische (ugs.): Mayda-shúyde, áhmiyetli bolmaǵan nárseler.

Ungefangene Fische (ugs.): Ele sheshilmegen nárseler, ele anıq bir qararǵa kelinbegen.

[der] Fisch muss/will schwimmen: Balıqlı taǵam menen yáki onnan keyin sharap yáki pivo ishiw kerekligin házil

etip jetkeriwde ayıldı. Qaraqalpaq sóylew tilinde bunı „*tamaqtı ıǵallap alıw*“ degen menen teńlestirse boladı.

Ein dicker/großer Fisch (ugs.): 1. Awız.t. Izleniwdegi jınayatshı; 2. (házil etip) málim bir tarawǵa yáki soǵan uqsas nárseshe qanıgelesken, sheber adamǵa qarata qollanıladı.

Einen [dicken/großen] Fisch an der Angel haben (ugs.): Qarmaǵına iri balıq iliniw: keleshekte jaqsı (paydalı) keli-simge iye bolıw.

Die großen Fische fressen die kleinen: Kúshliler hálsizler ústinen ústemlik etedi. Bul berilgen mısaldı qaraqalpaq tilindegi *Jayın jemekke qayım*; [8:179] *Kemeli kelse, qayıqlı tura qashar* [8:178] degen naqıllar menen salıstırsa boladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, balıqshılıq terminlerin hár qıylı aspektlerde izertlew aktual máselelerden sanaladı, nege degende bul kásip hám ondaǵı leksemalar xalqımızdın ásirlik qalıplesken ózligin quraydı. Tuwrı joqarıdaǵı kibi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin, naqıl-maqallardı bir tilden ekinshi tilge awdarmalaǵanda dál ózindey komponentlerdi tabıw múshkil, bundaǵı fokus kontekstke qaratıladı. Nemis tilindegi frazemalardı qaraqalpaq tilinde mas variantlardıń bar ekenligi tilimizdın biytákirar hám baylıǵınan derek beredi. Ásirese olardıń lingvómadeniy kóz-qarastan da jaqınlıǵı, til iliminde jer júzindegi tilderdın ulıwmalıq tárep-leri barlıǵın, mazmunlıq jaqtan birdey yáki uqsas bolıwın, forma sóz qurılısı jaǵınan parıqlanatuǵını sózsiz.

Адебиеттер

1. Баскаков Н.А. Вопросы терминологии. –Москва: 1961. –С. 65.
2. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili (Leksikologiya). –Nókis: 1994, 188-b.
3. DUDEN Band 11, Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten: Wörterbuch der Deutschen Idiomatik 4., Neu bearbeitete und aktualisierte Auflage, Berlin, 2013.
4. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. –Nókis: 1985.
5. Nuranova S.G. (2023). Lingvokulturologiya - til va madaniyatni bog'lovchisi. Journal NX - Ko'p tarmoqli tengdoshlar tomonidan ko'rib chiqilgan jurnal, 9 (5), 122–125. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/2459U>.
6. Nuranova S., Oudavbegenov M. (2023). Asan Bezimovtın “Balıqshınıń qızı” romanında balıqshılıq kásibine tiyisli sózlerdın qollanılıwı. Евразийский журнал академических исследований, 3(5 Part 4), 173–178.
7. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. -Moskva: Akademika Linguo culturologov. –Moscow: Academy. 2001. – P. 208.
8. Qaraqalpaq folklori Kóp tomliq 88-100 tom, Kásip-óner, waqıt hám máwsimler haqqındaǵı naqıl maqallar. –N.: 2015, 544-b.
9. Qurbanbaeva B.R. Qaraqalpaq dialektologiyası. (oqıw qollanba) – Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020. 156-b.
10. Kilichov N., Karimova D. O'zbek va qoraqalpoq tillarida frazeologizmlarga xos ba'zi xususiyatlar. “O'zbek tili va adabiyoti tarixi, tadrijiy taraqqiyotning o'rganilishi: natijalar va muommalar”. Respublika ilimiy-amaliy anjumani materiallari. –Jizzax: 2021, 254-b.
11. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Nókis: 2014, 244-b.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada nemis va qoraqalpoq tillaridagi balıq termini bilan bog'liq frazeologik birliklar lingvokulturologik tahlil qilindi. Maqolani yozishda ikki tildagi ma'lumotlar tahlil qilinib, ular orasidagi lingvomadaniy bog'liqlikka ham e'tibor qaratildi. Nemis tilidagi balıqchilik terminlarini tadqiq qilishda Duden lug'ati, qoraqalpoq tilidagi manbalardan D.Nasirov va O.Dospanov, T.Begjanov, J. Eshbaev muallifligida nashr etilgan kitoblari va qoraqalpoq folklori 88-100 jildligidagi naql-maqollar lingvistik, lingvokulturologik nuqtayi nazaridan muhokama qilindi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье лингвокультурологически проанализированы фразеологизмы, относящиеся к термину, рыба, в немецком и каракалпакском языках. При написании статьи была проанализирована информация на двух языках, а также учтена лингвокультурная связь между ними. При исследовании рыболовных терминов в немецком языке лингвистическими, лингвистическими, являются словарь Дудена, каракалпакские языковые источники, Насиров Д., Доспанов О., Бегжанов Т., Эшбаев Ж. опубликовали ценные труды, а также фольклор Каракалпакстана в 88-100 томах. обсуждался с лингвокультурологической точки зрения.

SUMMARY. In this article, phraseological units related to the term fish in the German and Karakalpak languages were analyzed linguocultural. When writing the article, the information in two languages was analyzed, and the linguistic and cultural connection between them was also considered. When researching fishing terms in the German language, Duden's dictionary, Karakalpak language sources, D.Nasirov, and O.Dospanov, T.Begjanov, J.Eshbaev, published valuable works, and folklore of Karakalpak, 88-100 volumes, are linguistic, was discussed from linguocultural points of view.

ӘДЕБИЙ ШЫҒАРМАЛАРДА КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ХЫЗМЕТІ

(инглис хэм каракалпак тили материаллары тийкарында)

А.Мухаммадияров – таяныш докторант

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадий образ, лингвомаданий аспект, сифат, сифатнинг роли, тасвирлаш, лексик маъно, аффикслар, аффикслар фаоллиги, соф сифат, аникловчи, инглиз ва каракалпак тилларидаги сифатлар.

Ключевые слова: литературный образ, лингвокультурологический аспект, прилагательные, роль прилагательных, описать, лексическое значение, аффиксы, активность аффикса, оригинальное прилагательное, определение, прилагательные в английском и каракалпакском языках.

Key words: literary character, linguocultural aspect, adjective, the role of adjectives, describe, lexical meaning, affix, the activeness of affixes, original adjective, adjectives in English and Karakalpak languages.

Әдебиятта поэзия, драма, лирика, әсиресе, прозалық бағдардағы (гүррин, повесть, роман, эссе) әдебий шығармаларда көркем образ жаратыў шәртли ызымлылықлардың бири болып есапланады. Көркем

образды жаратып ғана қалмастан, оның көринисин, халатын, хәрекетин, ойын, минезин кең көлемде ашып беріў ушын автор келбетликлерден өнимли түрде пайдаланады. Анығырағы, жәхәнниц барлық